

չողեվար նաւ մը չէր յառաջ եկած ինչուան այն խաղաղական սահմանները՝ փրփրացնելու իր ջրադղորդ թւերով այն հեզիկ և լռիկ աղբները։ Շողենաւէն իջնելով և քառաթի նաւակ մը բազմելով՝ վայրկենի մէջ հասաւ վանաց գուռը ՓրԱՆԿԻՍԿՈՍ-ՅՈՎՍԷՓ-ԼԱՐՈՆՈՍ Լ'ստորիոյ նորահաս վայելահասակ ազնուաշուք կայսրն, որ քանի մը օր առաջ եկեր էր Սենետիկ և քաղքին ազատ նաւահանգիստ շնորհեր էր և արդէն մեր Սխիթարեան միաբանութեան կողմէն այցելութիւն ընդունած ըլլալով, ինքն ալ եկեր էր այսօր հոս, ուր որ իրմէ առաջ իր հայրն ու պապն ալ ընդունուած էին, իր բարեսիրութիւնը և վանքին հրաւերքը կատարելու։

Հեան առած իր մեծ անձնապահայետը, Սենետիկ զինուորական և ներքին երկու քաղաքապետներն, քանի մը զօրավար և դրան մեծերն։ Վրանը մէջ ընդունուեցաւ վանքի միաբանութեան և Սափայեղեան վարժարանին դասէն, և միաբան գնաց նախ եկեղեցին երկրպագելու ամենաթագաւորին Լստուծոյ, որոյ աջն է միայն հովանի այսպիսի բարձր և պերճապսակ գլխոց, զոր բաղդ և ժամանակ իրենց զնաւոր դիտելիք մը կ'ընտրեն։ Եւ իր կայսերական տան յատուկ եղած բարեպաշտութեան հարկը հատուցանելէն ետեւ, կէս ժամու չափ բոլոր Սանքը պտրտեցաւ, և քննելով մեծ գրատան մէջ դրուած ձեռագիր՝ և ի վանս տպագրեալ երեւելի մատենանքն, հոն սիրողաբար ընդունեցաւ վանքին գրաւոր վաստակոց մէկ պտուղը, և իւր անունը գրեց մեծափառ այցելուաց դիւանին մէջ։

Վերջը տպագրարանն ալ պտրտելով քանի մը վայրկեան խօսելու ատեն՝ հոն ալ իր առջևը տպուած իրեն այցելութեան յիշատակ պղտի քերդուած մը ինքնին ընդունելով և կարդալով, ընտանեկան զուարթութեամբ մը և ազնուական պարկեշտութեամբ մը յայտնելով իր գոհութիւնը և խնդութիւնը այս այցելութեան և ընդունելութեան վրայ՝ դարձաւ նոյնպէս շողենաւոյն ի քաղաք։

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

ԱՇԽԱՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Սորադրութեան նշանակաւ գաւառացի։

ԼՐՑԻՒՆՈՒԱԼ Կամ Յիսնուալ է գիւղաքաղաք հայոց հինգ ժամու հեռի ի Վօրուոյ, ի հնունդ պարսպապատ, բայց այժմաւերակ։ Թէպէտ և ուրեք ուրեք տեսանին մնացուածք որ մնցն։ մերձ է յոյժ Լոյկաս լերին, անցանէ առ նովաւ ամենալճիտ և քաղցրահամ գետն Սեախովու՝ որոյ ջուրքն երթեալ խառնին ի Վուր գետ։ () գտեղուոյս քաջառողջ է քան զբազմաց այլոց գիւղօրէից, վասն որոյ և բնակիչքն են գեղապատշաճք, անձնեայք և կորովիք, և առ հասարակ են հայք Սիրք և հրէայք։ հայք և հրէայք չեն ընդ տէրամբ, այլ են արքունական հարկատուք։ Իսկ Սիրք՝ ամենեքեան են ստրուկք իշխանաց Սրաց։ հարիւրիւ չափ տունք են հայոց՝ և ունին յարմարաւոր եկեղեցի գմբեթաձև, երկուս քահանայս՝ անտեղեակս լեզուի հայոց և ի բնակչաց հարիւրաւոր տանցն հայոց, ոչ գոն և ոչ երեք անձինք գիտակք լեզուիս հայոց, և որք խօսին խեցեեկ և դժուարաւոր իմն բարբառ ի կիր առնուն։ Տունք Սրաց են 300 և աւելի ևս։ Իսկ հրէից 150։ հայք առ հասարակ են վաճառականք և արհեստաւորք, հրէայք՝ շրջական վաճառականք, Իսկ Սրացիք առ հասարակ հողագործք։

Վիրք է գիւղ ի լայնատարած տեղով պատկանեալ վանաց Յունաց՝ ուր նստի և վարդապետ նոցա։ երեք ժամու հեռի ի Յիսնուալէ, և տունք հայոց են անդր 30։ Սրաց 60, որք առ հասարակ հողագործ են և ստրուկք վանաց Յունաց։ հայք ունին զմի փոքրիկ

եկեղեցի կրապատ, և չիք աստ ոք գիտակ լեզուի Հայոց :

Եւ զիւղ փոքրիկ, 'ի հնումն քաղաք, որպէս տեսի 'ի միում կոնդակի, շինեալ 'ի վերայ տափարակ տեղւոյ. այժմ Հայք են յոյժ սակաւք, իբրեւ 10 տունք. այլ 'ի հնումն մինչեւ 9700 էին, (ըստ աւանդութեան ծերոց, որպէս և տեղին գուշակէ). եկեղեցի գեղջն է փայտեայ և անշուք, քահանայն Հայոց՝ անծանօթ ամենեւին լեզուի Հայոց : Ի վեր քան զգիւղն՝ առ ստորոտով երկճիլ լերին գոն երկու վանք կամ եկեղեցիք Հայոց՝ որք և այժմ իսկ են 'ի ձեռս Հայոց՝ բարձրագմբէթք և հոյակապք ըստ երեւելի երեւելի եկեղեցեաց Հայոց. բայց ամայի և անտէր. չիք ամենեւին 'ի նոսա արձանագրութիւն ինչ : Հեռի 'ի վանացս այսոցիկ քայլս քանի մի անցանէ գետակ ինչ բարեհամ և ախորժեղի :

Եւստ գոյ առ նմին եկեղեցի մի Վրաց՝ ըստ ձեռն Հայոց եկեղեցեաց՝ որոյ և բնակիչք ասացին թէ շինող նորա էր յազգէ Հայոց և վասն Հայոց շինեալ զայն, բայց ապա յունածէս լեալ, և զնորոգ շինեալ եկեղեցի իւր՝ շնորհեաց ազգին Վրաց :

Վրացի է գիւղ միով ժամաւ հեռի յ' լ' գեղջէ 'ի գեղեցկավայր դաշտի տոհմին իշխանաց (Կիւսպայ) Հայոց Բէգթաբէգովայ. բնակիչքն են ամենեքին 'ի Հայոց ազգէ և տունք նոցա թուով 22. ամենեքին են ստրուկ տոհմին Բէգթաբէգովայ և են հողագործք. գիտեն զլեզու Հայոց՝ ըստ որում ժողովուրդք տեղւոյն գաղթականք են 'ի գաւառէն Վրցախայ. թէպէտ ցանկանաւ զատուութեան 'ի ստրկութենէ, բայց երբեմն երբեմն խոչընդոտն լեալ դեռ ևս կան այնպէս 'ի նոյն յառաջին վիճակի. ուստի և ըստ նախնական բնութեանն են համարձակախօս, հայրենասէր և մարդասէր՝ սակայն բարուք գոեհիկք :

Սուրամ՝ է աւան ինչ հեռի 'ի Վրացի միով աւուրք, յատկաբար շինեալ վասն Հայոց 'ի մէջ երկուց լայնածոց բլրոց : () Դ տեղւոյն է առողջարար

և զով. թէպէտ ջուրն չէ այնքան գովելի : Եւստ այս շինեալ է ըստ ձեռն Վրացի առ ստորոտով բլրակի միջ, յորոյ 'ի գաղթածանն է անառիկ ամրոց՝ և 'ի տեղիս տեղիս խոնարհեալ կան որմունք ամրոցին : Առ աւելորդ համարիմ յիշել աստէն և զառասպելական պատմութիւն ինչ վերաբերեալ վասն շինութեան այսմ ամրոցի. քանզի 'ի հիւսիսային կողմն ամրոցին արտաքոյ՝ երեւի յորմնն խոնաւութիւն, վասն որոյ տարածեալ է 'ի բերանս ամենայն Վրաց թէ 'ի շինելն անդ զամրոցս վաստակեալ են շինողքն յոյժ յոյժ, քանզի զոր շինելն յերկրորդումն աւուր տեսանէին քանդեալ և կործանեալ. բայց ապա արք հանձարեղք խորհուրդ ետուն նոցա զի եթէ ոչ դիցեն յորմնն զորդի միամօր, 'ի զուր 'ի շինութիւն նորա աշխատ եղեալ վաստակին. վասն որոյ յանհնարս մտեալ ճարտարապետացն՝ հրամանաւ իշխանի երկրին գտին զմիամօր որդի մի և եղին զնա յորմն ամրոցին, և այնպէս ապա կանգնեալ է որմն : Վրացիք ցայժմ երգեն զերգն յօրինեալ 'ի վերայ մանկանն. « Վայ մէ յիւր Զարաբ » սարաբին. Վայ մէ Դէտա մոտաբին », որ թարգմանի 'ի մեր լեզու այսպէս, « Վայ ինչ որդեալ Զարաբ՝ միշտ ցոփ » (եհաս որմն). պատասխանէ որդին, « Վայ ինչ մայրիկ՝ միշտ ցոփանէ », և թէ խոնաւութիւնն այն՝ պատճառեալ է յարտասուաց տղային : Տունք Հայոց են 100, ունին զերկու քահանայս՝ յորոց մին չգիտէ զբարբառս մեր, իսկ միւսն փոքր մի իմանայ զայն. են աստ և երկու եկեղեցիք Հայոց՝ մին յանուն Վրտուածածնի, և միւսն սրբոյն Վրիգորի Ուսաւորչի, կրապատ և առաստաղ նոցին փայտեայ՝ բայց անշուք տեսլեամբ. մերքն պարապին 'ի վաճառականութիւս և յարհեստս : Տունք Վրաց 40, ունին զմի փոքրիկ կրապատ եկեղեցի. իսկ տունք Հրէից մինչեւ 960 ամենեքին են փոքրիկք և ունին զմի ժողովարան : Բնակիչք տեղւոյս ամենեքին են ստրուկք արքունի. յաւանէս մղոնաչափ 'ի վայր դէպ 'ի հարաւ առ

երի Վուր գետոյ՝ գոյ արուեստագործեալ բլրակ ինչ և ՚ի վերայ այնր աղնիւ եկեղեցի սրբատաշ քարամբ շինեալ ՚ի Սամարայ թագուհւոյն Վրաց յերեք տասաներորդ դարու՝ ամբողջ ամենեւին և առանց խաթարելոյ դեռ ևս ՚ի վերայ ճանապարհին որ հանէ ՚ի Տայս : Եւս է սահմանն երկրին Վարթլայ և Իմէրէթի :

Սուխա՝ է գիւղ ինչ հեռի ՚ի Վարուոյ յարեւմտեան կողմանէ նորա՝ երկոտասան մղոնաւ յայնկոյս լեախվու գետոյն, երկայնաձիգ գրիւք, ուր բնակին հողագործք և ստրուկք իշխանաց Վրաց : Երազնեայք ընդ ամէնն են 60 տունք. ունին զմի փայտեայ անշուք եկեղեցի. չիք անդ գիտակ և ոչ մի ոք ՚ի մերազնեից զմեր լեզու, որպէս և ՚ի Սուրան : Տունք Վրաց են 100 :

Տինեսխիդ՝ է գիւղ ինչ մերձ Վարուոյ 2 մղոնաւ՝ դէպ յարեւմուտս նորա, յայնկոյս լեախվու գետոյն՝ ուր բնակին մերազնեայք 13 տունք՝ ամենեքին հողագործ և ստրուկք իշխանաց. ունին զմի փոքրիկ գմբէթազարդ եկեղեցի յանուն սուրբ Ստուածածնին. զոր շինեաց իշխանն Վրաց՝ անուանին Սմիլխուար՝ այն որ և շնորհեաց ուսում նարանին Հայոց Տփլիսայ՝ աղնիւ այգի մի՝ որոյ գինն հասանէ մինչև ցհինգ հազար մանէթ. և մեծամեծ զարդուք զարդարեալ սեպհական ընչիւք իւրովք շնորհեաց Հայոց ՚ի յաւերժական յիշատակ և ՚ի փառս պարծանաց անձին իւրոյ :

Կասպ՝ է գիւղ հեռի ՚ի Վարուոյ 15 մղոնաւ՝ յարեւելեան կողմանէ նորա, հին քան զամենայն գիւղորայս և աւանս Հայոց Վարթլայ գուցէ և քան զՎարի ևս, քանզի յաւուրս նուիրակութեան իմոյ տեսի անդէն զհին կոնդակ մի, զորոյ ոչ յիշեմ զթուական ամացն, և էր թուղթն կաթողիկոսի Հայոց որոյ ձեռնադրեալ զոմն յեպիսկոպոս վասն այնր գաւառի և տուեալ զմեռոն վասն վիճակին՝ գրէ զորհնութեան թուղթս՝ յիշելով նախ զԿասպ քաղաք, նմանապէս և զՍուրամ և զԼեւ

Նիշելով ամենեւին զՎարի. վասն որոյ և մեծամեծ տեսարանք գոն ՚ի նմա, ըստ մեծի մասին աւերեալք և խաթարեալք. զորս տեսեալ կուսակալացն և նախարարաց Սուսաց զարմացեալք յապուշ կրթին յաղագս մեծագործ շինութեան նորա, զոր դոյզն բանիւք ստորագրել արժան համարեցայ : Հին Կասպն կամ նախկին Կասպն է ՚ի վերայ որձատաշ լերին և անմատչելի ՚ի հարաւոյ, յարեւելից և յարեւմտից. քաղաքն և ամենայն տունք և շինուածքն են վիմափորք և ճարտարարուեստք : Վոն այժմ ՚ի նմին ամբողջ երկու յոյժ մեծամեծ դարպասք, բարձրաբերձք և գեղեցկակերտք, սրահակք ճարտարագործք և ճախարակեայք, բնակութիւն թագուհւոյն որպէս ցուցանեն՝ է մի յերեւելի մեծագործ շինութեց. սիւնք դարպասին խոյակք և խարխիւք նոցա յինքենէ առեալ և ՚ի քանի դստիկոնս բաշխեալ զվերնատունս և գներքնաւ տունս կազմեալ, բոլոր շինուածն միա. հաղոյն առեալ ՚ի միակտուր քարանոց, առանց մոլծանելոյ ամենեւին և ոչ զմի ափ կիր յայնքան շինուածն. են ՚ի նմին բազմութիւնք սենեկաց, այժմ բոլորն ունայն ՚ի բնակչաց՝ ըստ որում բնակութիւն ժողովրդոց այժմ է ՚ի ներքոյ այսր Կասպի յայլ առանձին գիւղ : Ի կեդրոնէ նախկին Կասպի, գոյ լայնաբաց գետնափոր ինչ մինչև ցվայր առափն Վուր գետոյն՝ որ անցանէ ՚ի ներքոյ այսր անուանեալ քաղաքի : Լանդութեամբ պատմի թէ բազմօրեայ ժամանակաւ պաշարեցաւ քաղաքս ՚ի թըշնամեաց, և ՚ի յուսահատիլ պաշարողաց ՚ի գիշերի ոմն ՚ի քաղաքայնոց լապտեր ՚ի ձեռին ընդ գետնափորն անցանէ դէպ ՚ի Վուր գետ, և թշնամեաց տեսեալ իսկոյն ընդ այն գրոհ տան և ՚ի սուր սուսերի մաշեն զբոլոր բնակիչսն : Եւսժմ տունք Հայոց են թուով իբրև 32, ամենեքին հողագործք, բայց ստրուկք արքունի. քոն քանի մի տունք աղքատք, սուտանուն Լըշակունի վերաձայնեալք, աստ ևս չիք ոք գիտակ լեզուի Հայոց : Եկեղեցին է հնաշէն յոյժ, գտանին

բեկորք քարանց յորում նշմարին տառք
Հայոց, բայց անվերծանելիք :

Խէթութեան՝ է գիւղ ինչ տոհմին իշ-
խանաց (Թումանեանց) (Ս) ամիկոնեանց)
հետի 'ի Վօրույ 7 մղոնաւ, տունք
Հայոց 60, իսկ Ս րաց յոյժ աւելի, ա-
մենեքին են ստրուկք իշխանացն և են
հողագործք. աստ ևս չիք որ գիտակ
լեզուի Հայոց :

Ս'էջրուսխե՝ է գիւղ մեծի իշխանին
Ս րաց Խիսթովայ. տունք Հայոց 55,
իսկ Ս րաց 500, Հայք ամենեքին են
ոստայնագործք և ստրուկք իշխանին
Ս րաց. աստ ևս չգտանի որ գիտակ լե-
զուի Հայոց :

Տիրճնիս՝ է գիւղ Ս րաց և տունք
բաղմաւորք. իսկ տունք Հայոց վեց.
ամենեքին են ստրուկ իշխանացն Ս ր-
րաց և հողագործք :

Տղուեալ՝ է գիւղ Ս րաց և յոյժ բաղ-
մաւոր տունք են 'ի սմին Ս րաց. իսկ
տունք Հայոց 25. ամենեքին են հո-
ղագործ և ստրուկ իշխանաց Ս րաց.
գոյ աստ մատուռն մի Հայոց ուր դիմեն
ուխտաւորք :

Վախլըի՝ է գիւղ ինչ Հայոց՝ յայն-
կողմն Կուր գետոյն, հետի 'ի Վօրույ
10 մղոնաւ՝ ամենեքին են Հայք՝ տունք
40, ունին զմի անշուք եկեղեցի, չիք
որ ամենեւին գիտակ լեզուի Հայոց.
ստրուկք են եկեղեցւոյն Ս րաց՝ ըստ
որում տեղին է եկեղեցւոյ նոցա և եր-
կիրն է արգաւանդ և բերրի, և արք
տեղոյն ամենեքին են հողագործք.
Հետի 'ի գեղջէն միով մղոնաւ դէպ
յարեւմուտս է գետնափոր ինչ. յորում
առ դրանն գոյ զանգակատուն մի, և
մտեալ 'ի ներքս տեսանես զվիմափոր
եկեղեցի բաւական մեծութեամբ, և
անցանելով ընդ դուռն եկեղեցւոյն ե-
լանես 'ի լայնարձակ պողոտայ մի, ուր
գոն վիմափոր սենեակք ինչ, որոց ոչ
պատուհանք գոն և ոչ այլ լուսամուտք,
այլ նսեմք են և խաւարինք, այժմ ե-
կեղեցին է 'ի ձեռս Հայոց, և թէ-
պէտ շատ հետամուտ եղէ բայց չգտի
անդանօր ոչ արձանադիր և ոչ այլ ինչ
'ի գրուածոց :

Ս'խալքալակ՝ է աւան Հայոց՝ գաղ-
թական ժողովրդոց 'ի Վանձակայ և
Ս'ըձախայ, հետի 'ի Վօրույ վեց ժա-
մաւ, տեղին է ջրաւէտ, վասն որոյ և
գինին անուանի, օրն առողջարար.
տունք Հայոց 'ի նմին 60, ամենեքին վա-
ճաւականք են արհեստաւորք և այգե-
գործք, և քաջ գիտեն զլեզու Հայոց.
ճոխք են և հետամուտք ընչոյ. զառա-
ջինն ստրուկք էին իշխանաց Ս րաց
Խարխանեանց տոհմին, բայց յետ ժա-
մանակաց Թօթափեցին զուժ իշխանու-
թեան նոցա. ունին զմի կրապատ եկե-
ղեցի, գոյ 'ի գեղջն և բերդ մի նորոգ
կառուցեալ :

Կալթիսխե՝ է գիւղ հետի 'ի Տփիսի-
սայ 8 ժամաւ՝ զառ 'ի վեր լերին. տե-
ղին է այգաւէտ, տունք Հայոց 50,
ամենեքին են հողագործք և այգեգործք
և ստրուկք եկեղեցւոյն Ս րաց՝ ըստ
որում տեղին պատկանի եկեղեցւոյ նո-
ցա. չիք գիտակ որ 'ի բնակչաց լեզուի
Հայոց, ունին սոքա զմի կրապատ եկե-
ղեցի :

Չէզվէ՝ է գիւղ հետի 'ի Տփիսիսայ 6
ժամաւ, 'ի հարաւոյ կողմանէ Կուր գե-
տոյ ընդ անհարթ դաշտով, այգաւէտ և
ջրաբքի. տունք Հայոց 20, ամենեքեան
հողագործք և այգեգործք. ոմանք 'ի
Հայոց ստրուկք : Վիտեն ոմանք զլե-
զու Հայոց և ունին զմի կրապատ եկե-
ղեցի :

Հիսէթայ կամ Ս'ծիսիթայ՝ է գիւղ
հետի 'ի Տփիսիսայ 5 ժամաւ. անդ է
պատրիարքարան Ս րաց հոյակապ և
ամենապաւնելի վանք, յորում այժմ
ոչ գոն սենեակք կամ բնակութիւնք
նախկին միաբանութեանց քակեալք և
աւերեալք, միայն շրջապատ պարսպին
դոյ ամբողջ բոլորովին. յանդիման այսր
վանաց է փոքրիկ վանք յայնկոյս գե-
տոյն Ս'րազու յարեւելս կոյս 'ի վերայ
սրածայր լերին սուրբ Խաչի Վունեայ.
որ այժմ 'ի սպառ ունայն և անշա-
յեալ է : Հետի 'ի պատրիարքարանէն
կէս մղոնաւ՝ է նոյնպէս գերահրաշ վանք
կուսանայ՝ ուր մեծազգի և իշխանազն
տիկնայք բնակին՝ բայց յերկիւղէ փրու-

զանելոյ՝ փակեալ է դուռն եկեղեցւոյն հրամանաւ Ղաջնորդին իւրեանց Տրի-խիսայ : Եւստի վանս է փոքրիկ մա-տուռն տեղի ճգնութեան կուսին՝ Սու-նեայ՝ մեծարեալ յամենայն ազգաց : Տունը Հայոց ՚ի գեղջն են 25 կամ 30 ամենեքին հողագործք և ստրուկք վա-նացս . իսկ տունը Սրաց մինչև 60 , որք նոյնպէս են արք ստրուկք և հողա-գործք :

Սուխրան՝ հեռի է ՚ի Յիսէթայ 4 ժամու՝ հանդերձ կից մանր երկու գիւ-ղօք . տունը Հայոց են անդ 200 , ունին զմի պատուական կրապատ եկեղեցի նո-րակերտ յանուն Սուսաւորչի , գիտեն ա-մենեքին զՀայոց լեզու , ըստ որում գաղ-թականք են յԱրցախոյ յամի 1799 ՚ի ժամանակս ներքինի աղայ Սահմադ-խան շահի , ամենեքին են ստրուկ մեծի իշխանին Սուխրան պարոնի Ռազրա-տունւոյ՝ որ նստի ՚ի պարսպապատ բեր-դի՝ մեծ արտօնութեամբ և սպասահար-կութեամբ բազմութիւ ծառայից և ա-ղախնեայց : Տունը Սրաց են 500 թուով , ամենեքին առ հասարակ են ստրուկք և միանգամայն հողագործք :

Լխալչօրի՝ (ՍորՎօրի) է աւան ինչ Հայոց , յորում են տունք Հայոց հարիւր թուով . ամենեքին տեղեակք լեզուի Հայոց , որոց և սանդեայ մանկունք խօ-սին ՚ի հայ բարբառ . ըստ պատմելոյ նոցա՝ գաղթականք են յԱնուոյ , ամե-նեքին են վաճառականք . տեղի բնա-կութեան իւրեանց է լեռնային և այ-գաւէտ յոյժ . դրացիք են լեռնականաց () սից և ըփուլից զորոց զլեզուսն գի-տենքաջ , ունին զմի ծխական եկեղե-ցի , բայց տան մատրունս , ըստ նախ-կին բնութեան իւրեանց՝ (Ննեցւոյ) կրօնասէրք են և մարդասէրք , սիրեն յոյժ գլխի , գեղեցիկ են մարմնով և բարեկազմ և յաղթանդամք . ամենե-քեան են ստրուկք տոհմի իշխանին Ս-րիսթովայ , և ինքեանք են ճոխք և ճարտարք ՚ի տուրեառս :

Ղառչէթ է քաղաք փոքրիկ ՚ի վերայ ճանապարհին Ռուսաստանի . օդ տե-ղոյն և ջուր աղբերն բարեյարմար .

տունք Հայոց 165 . ամենեքին են վա-ճառականք և արհեստաւորք , ունին զմի աղւսակերտ գմբէթայարկ եկեղե-ցի գեղեցկաշէն . գիտեն ամենեքեան զլեզու Հայոց . գոյ և բերգն նախկին ՚ի մէջ քաղաքիս՝ ուր է այժմ հիւան-դանոց տէրութեանն և բանտարանն . յառաջոյ բերդին է լայնատարած հրա-պարակն շրջապատեալ ՚ի կրպակաց ըստ տարազու եւրոպացւոց : Վանի մի միջ-նաւ հեռի ՚ի սմանէ՝ ՚ի վերայ արքունա-կան ճանապարհին են իջևանք զօրաց Ռուսաց և մեծամեծաց նոցա , գեղեցիկ քառանկիւնի երկրաչափական ձևով որ զտեսողսն զարմացուցանէ :

Նանուր՝ է աւան ինչ կառուցեալ առ ստորոտով լերին մեծի դէմ յանդիման մեծին Սովկասու լերին ՚ի հարաւոյ Ռ-րագու գետոյն , տունք Հայոց են 12 . ամենեքին են վաճառականք և ար-հեստաւորք և արքունի հարկատուք . գիտակ և լեզուի Ռուսաց : Ինչ ցամա-քային կողմն սա է դուռն Ռուսաստա-նի և սահմանք երկուց տէրութեանց Ռուսաց և Սրաց , այժմ միաւորեալք ընդ տէրութեանն Ռուսաց . տունք Սրաց համեմատ են տանց Հայոց : Եւստ է հրաշալի վանք կամ եկեղեցի Սրաց գեղեցիկ կերտուածովք և ՚ի սմա թա-ղեցաւ ՚ի նորումս Վէնաթէլ Սետրա-պօլիտն Իմէրէթոյ . ըստ բանաւոր պատ-ճառի հրամանաւ արքունի ՚ի Ռուսաս-տան ածել կամելով , վանն սաստիկ ծե-րութեանն տկարացեալ վախճանեցաւ պստ՝ և եղաւ յայսմիկ եկեղեցւոյ՝ Եւստ է զարմն պանծալի մերազգի Յա-կովբայ լազարեանց՝ որ կանգնեալ լի-մեծաշէն հոյակապ ապարան հիւրա-նոց ՚ի հինգ դստիկոնս բարձրացեալ և ՚ի զանազան սենեակս բաժանեալ և մինչ զի ճրի ասպնջականէ զանցաւորս . մինչ զի ՚ի գալ կայսեր Ռուսաց Վիկտորյա Պաւ-լովի Ղաջնոյ յայցելութիւն յայտնոյ Սովկասու՝ տեսեալ զայն՝ հարցանէ զտանուտեառնէն , և մինչ տեղեկանայ եթէ ընդէր կառուցեալ է այն , իսկոյն ձեռն ՚ի յուս եղեալ Յակովբայ՝ գովէ զմարդասիրութիւն նորա և գոհանայ

ղբարերար խնամոց աստուածասիրի և քարեպաշտոն առնն :

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ. 1 Իւրաքանչիւր աւան՝ յիշեալ ի վերոյգրեալ վիճակն իմերէթոյ և Քարթլոյ՝ ունին ոմանք զ15, ոմանք զ20, և ոմանք աւելի և ոմանք պակաս գիւղորայս՝ յորոց ոմանք յիշատակեցան ի ստորագրութեան աստ և ոմանք ոչ, ի պատճառս ոչ գոլոյ ի նոսա մերայնոց :

2 Ի բաց թողաք զքանի մի փոքրիկ գիւղորայս հայաբնակս խառն ընդ Վրացիս, քանզի չունենին առանձին եկեղեցիս. և յիւրաքանչիւր գեղջ 5 կամ 6 տուն և յոմանս 1 կամ 2 տունք գոյին հայոց :

3 Բոլոր թիւք տանց հայոց վիճակին իմերէթոյ և Քարթլոյ հասանեն ի 1700, կամ առ աւելին ի 1800, ի միասին առեալ և զտունս քաղաքացն Գօրոյ և Քուծայիս :

4 Կամուրջ Յիւէթայ շինեալ ի վերայ Կուր գետոյ ի հարաւային կողմէ մեծի վանիցն Յիւէթայ, քառորդ մզմնաւ հեռի ի նմանէ՝ յարքունեաւ առ ճրդաւ յանձնեալ զգինս ծախուց վաթսուն հազար մանէթի, սրբատաշ քարամբ յերկց տկանց բաղկացեալ և երկաթեայ վանդակաւ չորսպատեալ յեղերս՝ առաջինն համարի ի կամուրջս յայսկոյս Կովկասու ի նոր շինութիւնս ի տէրութեանն Ռուսաց. ի բաց առեալ զհոյսկապ պանծալի կամուրջն՝ Նաւորգաց ձորոյն շինեալ յԱնոյշ թագուհւոյն ի վերայ մեծի գետոյն որձաքար վիճօք, գործ արդարեւ մեծի գովութեան, որ զարդիս ևս կայ կանգուն ամենեւին գեղաշուք և չքեղագէտ, և զկամուրջն մեծ ի վերայ գետոյն մեծի խրամայ : Ի գալ կայսեր Նիկողայոսի Ա. յայցելութիւն ի կողմանս հայոց և Վրաց ի մի կողմն նորա կանգնեցաւ արձան ի յիշատակ գալստեան կայսեր Ռուսաց : Մերձ կամ կից մարթ է ասեւ սմա և զկամուրջ մի շինեալ յարկեսոյ վասն հեղեղաց՝ որք ի գարնան ժամանակի խափանել կարեն զանցաւորս ի ճանապարհորդութեան :

(ԱՒԱՐՏՆ ՅԱՌԱՋԻԿԱՅՍ)

Աղէկ գիտցիր որ ժամանակը ստակ է : Թէ որ դու օրը տասը զուրուշ կրնաս վաստակիլ, և ձեռքերդ ծոցդ դրած ինչուան կէսօր պարապ սողին տնդին պտուիս և մէկ զուրուշ մըն ալ զուարճուլ թեանդ խարձես, մի կարծեր որ այսչափի կը նստի քեզի վնասդ. ասկէ ուրիշ անգին հինգ զուրուշ ալ պարապ տեղը ծովը նետեցիր :

Աղէկ գիտցիր որ ստակը բազմածին է բնութիւն : Ստակը ստակ կը ծնանի, ան ալ ուրիշ մը կը ծնանի, այսպէս հետ զհետէ : Աշխատողին հինգ զուրուշը վեց կ'ըլլայ, վեցը եօթն, եօթն ալ ութը, և այլն. այսպէս հետզհետէ ինչուան հարիւր, հազար, և այլն կը հասնի : Արիկայ կծիկ մըն է որ որչափ փաթթեալ այնչափ կը հասարնայ, և շահն ալ ըստ այնմ երթալով կը մեծնայ : Ո՛վ որ յղի կով մը սպաննէ անոր բոլոր սերունդն ալ կը ջնջէ ինչուան հազար աղբ : Ո՛վ որ զուրուշ մը սպաննէ բոլոր անկէ գալիք շահն ալ ծովը նետած կ'ըլլայ :

ՅՐԱՆՔԻՆ ՇՈՒ ԳԱՏԱՆԻՍ ԿՐԳԱԿԱՌՈՍ

ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՆՈՐԱԼՈՒՐԻ

1850 Կարոյն մէջ և անկէ ետեւ եղած աստիճանաշարին, Բնաբանական և ուրիշ Գլխաւոր գիտերը :

Ա.

ԸՍՏԵՂԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ պատմութեանը մէջ նշանաւոր տարիներէն մէկն ալ անցեալ տարի եղաւ, վասն զի իրեք միլորակ և երկու գիսաւոր գտուեցան, ինչպէս () յրազրիս մէջ ալ ծանուցած ենք մեր ընթերցողաց :

Ընալին միլորակը մայիսի 11^{ին} գիշերը, ըստ նոր տոմարի, Վեպաօլոյ տէր Կասպարիս անունով աստեղաբաշխը գտաւ. որ առաջ ալ այսինքն է 12 ապրիլ 1849 Հիւսիս անունով պզտի միլորակը գտեր էր : — Ըյս նորագիտ միլորակին ալ անունը Պարիէնադէ դրաւ որ է Վեպաօլիս քաղաքը, ուղեւով որ իւր գեղեցիկ ու զուարճալի, կամ ըստ Վիրգիլեայ անաշտի հայրենեաց յիշատակը երկնից երեսն ալ անմահանայ :

Երկրորդ միլորակը գտաւ հայտնաւորայի երեւելի աստեղաբաշխը սեպտեմբերի 13^{ին}, որ առաջ ալ ուրիշ երկու միլորակ գտեր էր. մէյմը Իրիսը կամ Ժիւստին 13 օգոստոս 1847. մէյմ՝ ալ Փլըսն՝ 18 հոկտեմբեր 1847 : — Ըյս նորագիտ միլորակին անունը ի պատիւ Լիւդուիկ թագուհւոյն ինքը Վիկտորիա դրաւ, որ յաղթութիւն ըսել է. բայց ինչպէս որ կ'երեւայ այս անունը ամենուն ընդունելի չէ, մանաւանդ Վիկտորիայի աստեղաբաշխից : Ըսկէ առաջ ալ նոյնպէս ի պատիւ Վոսկանայի, Լիւդուիկ և Երկուց Վիկիլեայ թագաւորներուն անուամբը կուտած ուրիշ քանի մը երկնային մարմնոց անուններն ալ ընդունելի չեղան. նոյն իսկ Հերշելի գտած Ռեւանոս միլորակն ալ, որ ինչուան հիմայ Լիւդուիկ մէջ ասոր գիտերը :